

حامد خانی (فرهنگ‌مهروش)

دانشیار گروه الهیات، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان

۱. نخستین عاشورا پژوهی های غربیان

تحلیل معنای اجتماعی آیین های شیعی در آکادمی های غرب سابقه ای کهن تراز دهه ۱۹۶۰م / ۱۳۴۰ش ندارد. پیش از آن، حداکثر آشنایی محققان غربی با آیین های شیعی در همین حد است که اشاره ای به گزارش های سفرنامه نویسان درباره مراسم عاشورا بکنند. در این دوره حداکثر می توان در سفرنامه های غربیان اشاراتی کوتاه و استطرادی به این آیین ها یا حداکثر توصیفی از شیوه اجرای آن ها یافت.^۱ در هیچ یک از این قبیل گزارش ها نشانی از کوشش برای دسته بندی گونه ها یا تحلیل خاستگاه و کارکرد آیین های عاشورایی دیده نمی شود.

با این حال، از اوایل دهه ۱۳۴۰ش / ۱۹۶۰م، پیش از اینکه در میان عموم شیعیان توجهی خودآگاه به ظرفیت عزاداری های عاشورایی برای بسیج توده ها در مسیر اهداف سیاسی شکل بگیرد، معنای اجتماعی آیین های عاشورایی برای غربیان پرسش برانگیز می شود. وقتی هنوز چه بسا اغلب مشارکت جوان در آن آیین های دینی تصویری از این ندارند که کارشان ممکن است برای ناظرانی خارج از فضای فرهنگی و سیاسی ایران توجه برانگیز باشد، غربیان نسبت به آیین های عاشورایی و پیوندشان با قدرت سیاسی حساس می شوند.

این حساسیت به توسعه مطالعه آیین های عاشورایی می انجامد، زیرا غربیان می دانند که اگر قرار باشد چیزی را در مهار و ضبط خویش در آورند و در جهت منافع خود از آن بهره بگیرند یا دست کم نگذارند از جانبش خطری متوجهشان شود، اول باید آن را خوب بشناسند. نخستین بار الیاس کایتی، رمان نویسی یهودی تبار بلغاری، در سال ۱۳۳۹م / ۱۹۶۰ش چنین تحلیلی بازنمود، وقتی در چاپ اول کتاب توده و قدرت، که به زبان آلمانی انتشار یافت، با گونه شناسی توده های انسانی کوشید نحوه رفتار هر یک از این گونه ها را تحلیل کند. وی گونه ای از توده را با نام

«توده سوگواری» بازشناساند، اجتماعی که گرد یک رئیس هنگام نزع او شکل می گیرد و در آن عاطفه ورزشی همراه با ترس از مرگ و یادآوری آن به قدری شدید است که به تسریع مرگ محتر، آسیب های فراوان اشخاص به بدن خود، و در مرحله بعد نیز کوشش های انتقام جویانه از متهمانی مبهم و بعضاً بی گناه می انجامد.^۲

کانتی در تحلیل خود از رفتار سیاسی توده ها چنین توده ای را خطرناک ترین نوع اجتماع بشری برای انسان مدرن، و بارزترین نمونه باقی مانده از آن را هم عزاداران شیعه روز عاشورا برشمرد.^۳ او خاصه با توجه به اینکه در دوران معاصر سلاح های کشتار جمعی در جهان پدید آمده است از توسعه آیین های سوگواری شیعیان احساس نگرانی کرد و توده های شیعی را بزرگ ترین دشمن امنیت جهان بعد از جنگ جهانی دوم برشمرد.^۴

بعد از وی، محمود مصطفی ایوب که خود یک محقق شیعی اهل لبنان و مشغول به تحصیل در دانشگاه هاروارد بود بر ظرفیت آیین های عاشورایی برای ایجاد تحولات اجتماعی تأکید نمود، گرچه مطالعه او البته در اصل رویکردی سیاسی نداشت و می خواست به این سؤال پاسخ بدهد که آیا باور به لزوم رنج برای رستگاری انسان مختص دین مسیحیت است یا در دیگر ادیان نیز نمونه دارد. به هر حال، وی در ضمن مطالعاتش درباره جایگاه رنج در مکتب تشیع به آیین های عاشورایی شیعیان و ظرفیت بالقوه آن ها برای تغییر اجتماعی نیز توجه نشان داد.^۵ پیروزی انقلاب اسلامی تنها چند ماه بعد از انتشار رساله دکترای او مؤید صحت تحلیل های وی بود.

در آستانه دهه ۱۳۶۰ش هانس کیپنبرگ در مقاله ای با عنوان «کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا: ایران در سال های ۱۳۵۶-۱۳۶۰ش» از این دفاع می کند که انقلاب اسلامی ایران نتیجه سیاسی عزاداری های عاشورا است. او در کوشش برای تحلیل آیین پژوهانه این رویداد چنین فرضیه پردازی کرد که شیعیان ایران در مراسم عاشورایی

سال های ۱۳۵۶-۱۳۵۷ش نیز مثل همیشه به مرحله وارونگی - که در اصطلاح آیین پژوهان مرحله ای معمول در همه آیین هاست- رسیده، اما تحت تأثیر عوامل اجتماعی دیگر در این سال های اخیر از مرحله وارونگی خارج نشده اند. به باور او، این باقی ماندن در مرحله وارونگی رویدادی است که در جوامعی با فاصله طبقاتی وسیع روی می دهد و به افزایش خشونت اجتماعی می انجامد، چنان که به زعم او در انقلاب اسلامی ایران چنین شد.^۶

۲. تحلیل معنای تاریخی عاشورا

با تثبیت حکومت جمهوری اسلامی ایران و مسلم فرض شدن اینکه آیین های عاشورایی ظرفیت بالایی برای ایجاد تغییرات سیاسی در سطح جوامع بشری دارند، اکنون مسیر مطالعه آیین های عاشورایی هم عوض می شود. ضرورت ایجاب می کند این آیین ها دقیق تر شناخته شوند. لازم است اکنون به این سؤال پاسخ داده شود که چرا آیین های عاشورایی در سال های اخیر پیامدهایی به بار آورده اند که ظاهراً در طول هزار و چهارصد سال گذشته از آن ها حاصل نمی شد. در کوشش برای پاسخ به این سؤال، شماری از اسلام شناسان غربی به مطالعه درباره معنای اصیل و تاریخی آیین های عاشورایی می پردازند: عاشورا دقیقاً چه بوده، چه معنایی داشته، و در گذر زمان این معنا چه تحوولی پیدا کرده است. چنین مطالعاتی از اواخر دهه ۱۳۶۰ش / ۱۹۸۰م تا اوایل دهه ۱۳۸۰ش / ۲۰۰۰م به درازا می کشد و در آن ها کوشش بر این است که پیوند میان آیین های عاشورایی شیعیان و، فراتر از آن، آیین های عاشورایی عموم مسلمانان با آیین های دیگر اقوام و ملل شناسایی شود.

از پیشگامان چنین مطالعاتی سلیمان باشیر، استاد دانشگاه اورشلیم، بود. او در سال ۱۹۹۱م / ۱۳۷۰ش مقاله ای با نام «روزه عاشورا، یک آیین اسلامی متقدم» منتشر کرد و